

БОЛАЛАР САЛОМАТЛИГИГА ЗАРАР ЕТКАЗАДИГАН АХБОРОТ БИЛАН БОҒЛИҚ ЖИНОЯТЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШ

Хамиджон Джуракулов

Ўзбекистон Республикаси судьялар олий кенгаши ҳузуридаги судьялар
олий мактаби тингловчиси.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15621821>

Ҳозирги замонда инсон ҳуқуқлари муҳим ўрин тутди. Бизнинг фикримизча, ҳуқуқий давлат қурилишидаги асосий шартлардан бири бу жамиятда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтириш ҳамда ҳимоя қилиш ҳисобланади. Унчалик узоқ бўлмаган ўтмишда ҳам инсон ҳуқуқлари фақатгина ички давлат органлари доирасида тартибга солинган. Ҳар бир давлат ўз юрисдикциясида бўлган фуқаро ва шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳажмини фақат ўзларигина ҳал қилиш ҳуқуқига эга деб ҳисоблар эдилар.

Ҳаттоки, БМТ ташкил қилинган илк кунларда ҳам давлат ички органлари бу соҳадаги асосий манбалар ҳисобланар эди. Умуман ҳуқуқни, айниқса инсон ҳуқуқларини у ёки бу жамиятда ҳукмронлик қилаётган мафкура, сиёсат ва ахлоқий маданиятдан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам давлатлар мазкур соҳада инсон ҳуқуқлари масаласини юқоридаги воситалар асосида тартибга солишган ҳамда БМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги стандартларини ўз ички ишига аралаштириш деб ҳисоблаганлар.

Инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатларда шахсни зўравонликлардан, шу жумладан оилада содир этиладиган жиноий зўравонликлардан ҳимоя қилиш механизми мустаҳкамлаб қўйилган.

Бундан ташқари, Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон декларацияси, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро келишув ҳамда Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича халқаро келишув оилани жамият асосидаги гуруҳ деб тан олади¹ ҳамда шахсни оиладаги зўравонликлардан ҳимоя қилади. Болалар саодати ва уларнинг ҳуқуқлари доимо халқаро ҳамжамят диққат-эътиборида бўлиб келган.

Бола ҳуқуқларига оид дастлабки ҳужжатлар XX асрнинг бошларида, 1919 йилда Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан, Саноатда ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш тўғрисидаги Конвенция, 1924 йилда Миллатлар Лигаси томонидан Бола ҳуқуқлари Женева декларацияси қабул қилинган эди.

Шу даврдан бошлаб, болалар ҳуқуқлари асосан қулик, болалар меҳнати, болалар билан савдо қилиш ва вояга етмаганларнинг порнографиясига қарши чоралар кўриш билан чекланган бўлса, бола ҳуқуқлари бўйича халқаро норма ижодкорлик фаолиятининг ривожланиши оқибатида, бугунги кунда бола ҳуқуқлари бўйича, унинг барча ҳуқуқ ва эркинликларини ҳамда махсус ҳуқуқларини ўзида акс эттирган халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг катта базаси шакллانган.

Албатта, бу ҳужжатлар бир-бирини тўлдирди, шу билан бир қаторда, бир-биридан фарқ қилади ва уларни ҳар доим ҳам бир хил қабул қилиш нотўғри бўлар эди.

1. Болаларга нисбатан зўравонлик бўйича бутунжаҳон ҳисоботи. — Т., 2009. — Б. 61.

Шунинг учун ҳам, халқаро шартномалар ҳисобланган бу ҳужжатларнинг табиати ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда шартномаларни классификациялаш орқали ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади. Одатда, халқаро шартномаларни қуйидаги мезонлар асосида классификациялаш қабул қилинган: халқаро ҳужжатларнинг юридик кучи нуқтаи назаридан умумий номи кўпроқ «конвенция» номи билан аталувчи императив характер касб этувчи ҳужжатлар ва умумий номи «декларация», «тавсиянома» каби номлар билан аталувчи тавсиявий характердаги ҳужжатлар (аммо, қайд этиш 47 Болаларга нисбатан зўравонлик бўйича бутунжаҳон ҳисоботи. — Т., 2009. — Б. 61. 39 керакки, халқаро шартномаларнинг номлари юқорида қайд этилган номлар билан чекланиб қолмайди); тартибга солиниши бўйича бола ҳуқуқларининг айрим соҳаларига бағишланган махсус ҳужжатлар ва бола ҳуқуқларининг барча соҳаларини қамраб олувчи умумий характер касб этувчи ҳужжатлар; аъзолик масаласи бўйича, барча давлатларни қамраб олишни мақсад қилган универсал халқаро шартномалар ҳамда муайян минтақа давлатларини қамраб олувчи минтақавий ҳужжатлар. Қуйидаги халқаро умумэътироф эътилган нормалар айнан болаларнинг юқорида келтирилган муаммолардан ҳимоя қилишнинг норматив тизимидир: Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси 1948 йил, Таълим соҳасида камситишга қарши кураш тўғрисида Конвенция 1960 йил, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт 1966 йил, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро пакт 1966 йил, Пекин декларацияси ва Харакатлар Платформаси 1995 йил, Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция 1989 йил. 2019 йилда бутун дунёда Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциянинг 30 йиллиги нишонланди. Конвенция инсон ҳуқуқлари бўйича энг кенг кўламда ратификация қилинган халқаро битим бўлиб, у жаҳон миқёсида болаларга нисбатан қарашларни ва муносабатларни сезиларли даражада ўзгартирди. Бола ҳуқуқларига оид универсал нормаларни ўз ичига қамраб олувчи ҳужжатларни ҳам ўз навбатида қуйидигича классификациялаш мумкин: БМТнинг инсон ҳуқуқларига оид универсал стандартлари деб аталувчи умумий декларациялар ва конвенциялари, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт каби универсал ҳужжатлари; БМТнинг ЮНЕСКО, ХМТ каби ихтисослашган ташкилотлари томонидан, меҳнат соҳаларида қабул қилинган ҳужжатлари; бола ҳуқуқлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган алоҳида ижтимоий гуруҳлар (аёллар) ҳуқуқларини тартибга солувчи халқаро шартномалар; муайян ҳуқуқий муносабатлар соҳасини (жиноят ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи) қамраб олувчи универсал ҳужжатлар; БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган ювенал юстиция, вояга етмаган шахсларга нисбатан одил судловни амалга ошириш масалаларига оид ҳужжатлар; бола ҳуқуқларини махсус тартибга солишга қаратилган декларациялар ва конвенциялар. Бола ҳуқуқлари соҳасида минтақавий халқаро ҳужжатларни ҳам қуйидагича классификациялаш мумкин:

- Европа минтақаси давлатлари ҳамкорлигига қаратилган, Африка минтақаси давлатлари ҳамкорлигига қаратилган, Америка минтақаси давлатлари ҳамкорлигига қаратилган

• Ислом ҳамкорлик ташкилоти доирасида қабул қилинган ҳужжатлар. Бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишга оид минтақавий ҳужжатлар хусусида фикр юритилганда, юқоридаги манзарадан кўриш мумкинки, ҳозиргача мавжуд ҳужжатлар асосан Европа, Америка ва Африка қитъаларигагина тааллуқли, холос. Афсуски, болалар ҳуқуқларини таъминлаш мураккаб ва муаммоли бўлган Осиё минтақасига оид бундай ҳужжат ҳали ишлаб чиқилмаган. Бу эса, бу минтақада инсон ҳуқуқлари бўйича минтақавий механизмнинг йўқлиги ва бу соҳада давлатлараро минтақавий ҳамкорлик жуда ҳам сустреклиги билан характерланади. Мазкур минтақадаги аҳолиси мусулмон бўлган давлатлар учун мазкур бўшлиқни Ислом ҳамкорлик ташкилоти доирасида қабул қилинган ҳужжатлар тўлдиради. Юқоридаги умумназарий фикрлардан келиб чиққан ҳолда вояга етмаганларнинг виктимизациясини олдини олиш ва бола ҳуқуқларини кафолатлайдиган халқаро ҳуқуқий нормаларни таҳлил қиламиз. 1989 йилда қабул қилинган Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциянинг 13-моддасида “Бола ўз фикрини эркин ифодалаш ҳуқуқига эга: бу ҳуқуқ ҳар қандай турдаги ахборот ва ғояларни чегарасидан қатъи назар, оғзаки, ёзма ёки босма шаклда, санъат асари кўринишида ёки боланинг танловига кўра бошқа воситалар ёрдамида излаш, олиш ва узатиш эркинлигини ўз ичига олади.

Бундай ҳуқуқнинг амалга оширилиши баъзи чеклашларга дуч келиши мумкин...”, 17-моддасида “Иштирокчи-давлатлар оммавий ахборот воситаларининг муҳим ролини эътироф этадилар ҳамда боланинг турли миллий ва халқаро манбалардан олинган ахборотлар ҳамда материаллари, айниқса, ижтимоий, маънавий ва ахлоқий фаровонликка, шунингдек боланинг соғлом, жисмоний ва руҳий ривожланишига кўмаклашишга қаратилган ахборотлар ва материаллардан фойдаланиш имкониятини таъминлайди. Шу мақсадда иштирокчи-давлатлар:

а) оммавий ахборот воситаларининг ижтимоий ва маданий йўналишдаги ҳамда 29-модда руҳидаги бола учун фойдали ахборот ва материалларни тарқатишини рағбатлантирадилар;

б) турли хил маданий, миллий ва халқаро манбалардан бундай ахборот ва материалларни тайёрлаш, айирбошлаш ҳамда тарқатиш соҳасидаги халқаро ҳамкорликни рағбатлантирадилар;

с) болалар адабиётини нашр этиш ва тарқатишни рағбатлантирадилар;

д) оммавий ахборот воситаларининг қандайдир озчиликни ташкил қилувчи гуруҳ ёки туб аҳолига мансуб боланинг тил эҳтиёжларига алоҳида эътибор беришни рағбатлантирадилар;

е) 13 ва 18-моддаларни ҳисобга олган ҳолда боланинг фаровонлигига зарар етказадиган ахборот ва материаллардан уни ҳимоя қилишнинг тегишли принципларини ишлаб чиқишни рағбатлантирадилар” деб белгиланган.

1966 йилда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактнинг 7-моддасида “Ҳеч ким азобуқубатга солинмаслиги ва унга нисбатан шафқатсиз, ноинсоний ёки қадрқимматини ҳўрловчи муомала қилинмаслиги ёки жазоланмасли-ги керак. Жумладан, ҳеч бир шахс устидан ўзининг розилигисиз тиббий ёки илмий тажриба ўтказилиши мумкин эмас”лиги, шунингдек Пактнинг 14-моддаси 4-бандида балоғатга етмаганларга нисбатан суд жараёни шундай бўлиши керакки, бунда уларнинг ёши ва

уларни қайта тарбиялашга кўмаклашиш истаги инобатга олинishi лозимлиги кўрсатиб ўтилган. 1966 йилда қабул қилинган Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро пактнинг 10-моддаси 3-бандида келтирилишича, барча болалар ва ўсмирларга ҳеч бир камситишсиз, оилавий келиб чиқиши ёки бошқа белгиларидан қатъий назар, алоҳида ҳимоя чоралари ва ёрдам кўрсатилиши шарт. Болалар ва ўсмирлар иқтисодий ва ижтимоий эксплуатациядан ҳимояланган бўлиши керак. Уларнинг меҳнатини ахлоқи ва саломатлиги учун зарарли бўлган ёки ҳаёт учун хавфли соҳаларда, ёки уларнинг нормал ўсиши учун зарар келтириши мумкин бўлган соҳаларда қўллаш қонун билан жазоланиши керак. Бундан ташқари, давлат шундай ёш чегарасини белгилаб қўйиши керакки, шу чегарадан қуйи ёшдаги болалар меҳнатидан фойдаланиш таъқиқланиши ва қонун билан жазоланиши лозим. Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенциянинг 16-моддасига кўра, бирорта бола унинг шахсий ҳаёт, оилавий ҳаёт, уйжой дахлсизлиги ёки почта орқали юбориладиган нарсаларнинг махфийлигига бўлган ҳуқуқи амалга оширилишига ўзбошимчалик билан ёки қонунга зид равишда аралашиб, ёхуд унинг шаъни ва обрўсига ғайриқонуний тажовуз қилиш объекти бўлиши мумкин эмаслиги, бола ана шундай аралашилар ёки тажовуз қилишлардан қонун йўли билан ҳимояланиш ҳуқуқига эгалиги белгиланган.

Конвенциянинг 18-моддасида белгиланишича, иштирокчи давлатлар бола тарбияланиши ва ривожланиши учун ота-онанинг умумий ва бир хил жавобгарлиги тамойили эътироф этилишини таъминлаш учун бор куч-ғайратларни сафарбар этадилар.

Ота-она ёки тегишли ҳолатларда қонуний васийлар боланинг тарбияланиши ва ривожланиши учун асосий жавобгар бўладилар. Боланинг энг яхши манфаатлари улар кўрсатадиган асосий ғамхўрликнинг предмети ҳисобланади. Шунингдек мазкур модданинг 2-бандида эса боланинг энг яхши манфаатларини ҳимоя қилиниши сифатида – ушбу Конвенцияда баён қилинган ҳуқуқларнинг амалга оширилишини кафолатлаш ва кўмаклашиш мақсадида иштирокчи давлатлар ота-она ва қонуний васийларга бола тарбияси бўйича мажбуриятларини бажаришларига тегишли ёрдам кўрсатишлари ҳамда болалар муассасалари тармоғининг ривожланишини таъминлашлари келтирилган.

Конвенциянинг 19-моддаси болаларни зўравонликдан ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, моддада иштирокчи давлатлар учун қуйидаги мажбуриятлар келтирилган: Иштирокчи давлатлар болани жисмоний ва руҳий зўравонликнинг, ҳақоратлаш ва суиистеъмолликлар, ғамхўрлик кўрсатмаслик ёки бепарволик билан муомалада бўлиш, қўпол муомала қилиш ёки ота-она, қонуний васийлар, ёки бола ҳақида ғамхўрлик қилувчи ҳар қандай бошқа шахс томонидан эксплуатация қилиш, жумладан, шахвоний суиистеъмолликлар содир этишнинг ҳар қандай шаклларида ҳимоялаш мақсадида жамини зарур қонуний, маъмурий, ижтимоий ва маърифий чора-тадбирларни кўрадилар. Бундай ҳимоя чоралари, зарурат туғилган тақдирда, бола ва унинг ҳақида ғамхўрлик кўрсатаётган шахсларни лозим даражада қўллаб-қувватлаш мақсадидаги ижтимоий дастурлар ишлаб чиқиш учун самарали тартиб-таомилларни, шунингдек, бола билан юқорида кўрсатилган тарзда шафқатсизларча муомала қилиш ҳоллари муносабати билан огоҳлантириш, аниқлаш ҳоллари муносабати билан огоҳлантириш, аниқлаш, хабар бериш, қараб чиқиш, тергов олиб бориш, даволаш ҳамда шундан кейинги чораларни кўриш

зарурати туғилган тақдирда, суд ишини қўзғатиш учун чора-тадбирларни ҳам ўз ичига олади. Конвенциянинг 32-моддаси болаларни эксплуатациядан ҳимоя қилишга оид бўлиб, моддада белгиланишича, иштирокчи давлатлар боланинг иқтисодий эксплуатациядан ҳамда унинг соғлиғи учун хавф-хатар етказиши мумкин бўлган ёки таълим олишига тўсқинлик қиладиган, ёхуд соғлиғи, жисмоний, ақлий, маънавий, ахлоқий ва ижтимоий ривожланишига зарар келтирадиган ҳар қандай ишлардан ҳимоя қилиниш ҳуқуқини эътироф этишлари, шунингдек иштирокчи давлатлар ушбу модданинг амалга оширилишини таъминлаш учун қонуний, маъмурий ва ижтимоий, шунингдек, таълим соҳасидаги чора-тадбирларни кўришлари лозимлиги белгиланган. Конвенциянинг 33-моддасида эса, иштирокчи давлатлар тегишли халқаро шартномаларда белгилаб қўйилганидек, болаларни гиёҳвандлик ва психотроп моддаларни ғайриқонуний равишда истеъмол қилишдан ҳимоя этиш мақсадида зарур барча чора-тадбирларни, жумладан, қонуний, маъмурий ва ижтимоий, шунингдек, таълим соҳасидаги чораларни ҳамда анна шундай моддаларни ғайриқонуний равишда ишлаб чиқаришда ва уларни сотишда болалардан фойдаланишга йўл қўймаслик чораларини кўришлари шартлиги кўрсатиб ўтилган. Шу билан бирга болаларни ҳар қандай жинсий зўравонликдан ҳимоя қилишга қаратилган нормалар Конвенциянинг 34-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра иштирокчи давлатлар болани ундан шахвоний мақсадларда фойдаланиш ва шахвоний бузишнинг барча шаклларида ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар.

Ана шу мақсадларда иштирокчи давлатлар, жумладан қуйидаги ҳолатларнинг олдини олиш учун миллий, икки томонлама ва кўп томонлама барча зарур чора-тадбирларни кўрадилар: а) болани ҳар қандай ғайриқонуний равишдаги шахвоний фаолиятга тортиш ва мажбурлаш; б) болалардан фоҳишабозлик ёки ғайриқонуний равишдаги барча шахвоний мақсадларда фойдаланиш; в) болалардан порнография ва порнография материаллари тайёрлаш мақсадларида фойдаланиш. Ушбу модданинг узвий давоми сифатида 35-моддада иштирокчи давлатлар болаларни ўғирлаш, сотиш ёки уларни ҳар қандай мақсадларда ва ҳар қандай шаклларда контрабанда қилишнинг олдини олиш учун миллий, икки томонлама ва кўп томонлама барча зарур чоратадбирларни кўришлари шартлиги белгиланган. Конвенциянинг 36-моддаси болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган умумийлик аҳамиятига эга норма ҳисобланиб, унда иштирокчи давлатлар болани унинг фаровонлигига оид ҳар қандай жиҳатдан зарар етказадиган фойдаланишнинг барча бошқа шаклларида ҳимоя қилишлари шартлиги келтирилган.²

Болаларга зарар етказадиган ахборотларнинг олдини олиш учун турли тақлифларни илгари суриш мумкин. Улар қаторида, ахборот хавфсизлигини таъминлаш, ахборотни ёшларга мос равишда тақдим этиш ва бундай ахборотни тарқатишга қарши қонунчиликни кучайтиришни тавсия этиш мумкин. Шунингдек, болаларни ахборот хавфсизлигига оид махсус таълим дастурлари орқали ўқитиш ва уларни ахборот манбалари билан ишлашга ўргатиш муҳим саналади. Ахборотнинг зарарли таъсирларини олдини олиш учун ахборотни таҳлил қилиш ва тарқатишда ёшларга мос тадқиқотлар олиб бориш керак.

² 2. БМТнинг 20.11.1989 йилдаги Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияси.